

سیر اصلاحات در مراکز آموزش دینی نجف در فاصله سال‌های 1382-1318ق / 1963-1900م

مصطفی عاید عبد الغزالی¹، مریم عزیزیان²، لیلا نجفیان رضوی³
(دریافت: 1400/02/16، پذیرش: 1400/07/14)

چکیده

نوسازی آموزشی در برخی از مدارس دینی نجف در دوره معاصر، متأثر از اوضاع فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عراق در سده بیستم میلادی بود. مطالعه و مقایسه روند اصلاحات آموزشی در این مدارس از ابتدای این قرن تا 1963م/1382ق، از جنبه سیر زمانی و ابعاد نوسازی، یعنی مسأله پژوهش حاضر، با روش توصیفی به سامان رسید. با هدف افزایش شناخت تاریخچه نهاد آموزشی و در نتیجه تاریخ فرهنگی شیعه، پرسش اصلی این تحقیق برآن قرار گرفت که روند تغییرات آموزشی در مراکز آموزش دینی نجف از آغاز سده بیستم تا استقرار حزب بعث (1963م/1382ق) چگونه بود و ابعاد و دامنه اصلاحات آموزشی در آنها چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی داشت؟

اصلاحات مراکز دینی نجف از 1936م/1354ق آغاز شد و تا سال 1963م/1382ق، با وجود فراز و نشیب‌های گوناگون، از منظر سیر زمانی روندی رو به رشد داشت. نخست جمعیه‌منتدی‌النشر در این مسیر گام برداشت و همین موضوع سبب شد تا ابعاد کمی و کیفی اصلاحات مدارس این انجمن به الگوی چهار مدرسه دیگر تبدیل شود. بیشترین میزان الگوبرداری از آن مسئولان جامعه‌النجف الدینیة بود. در همه مراکز علمی، مهم‌ترین نوسازی آموزشی در زمینه تدوین برنامه‌ای تحصیلی و ضوابط آموزشی منظم صورت گرفت و تأکید در آن، بیشتر متوجه تغییرات کمی بود.

واژگان کلیدی: مدارس دینی نجف، اصلاحات آموزشی، جمعیه منتدی‌النشر،
جامعه النجف الدینیة.

-
1. دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، mustafa07810@gmail.com
  2. استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)، maryamazian@um.ac.ir
  3. استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، najafian@um.ac.ir

۱. مقدمه

حوزه نجف از زمان تأسیس تا امروز، از کانون‌های اصلی شیعه امامیه بوده و سهم عمده‌ای در تحولات فکری و اجتماعی شیعیان داشته است. ازین رو، بررسی دگرگونی‌های آن در قرون مختلف به افزایش شناخت تاریخ فرهنگی شیعه یاری می‌رساند.

شواهد تاریخی موجود، حاکی از حرکت علمی در جوار مرقد امام علی (ع) از زمان حکومت آل بویه است. با مهاجرت شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) به نجف (۴۴۸ق)، حوزه علمیه این شهر در معنای واقعی آن تکوین یافت. این شهر و مدرسه دینی آن در دوره زعامت شیخ الطائفه، به مهم‌ترین مرکز آموزشی و فکری شیعیان تبدیل شد. پس از وفات شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق)، متولیان این حوزه تکاپوی علمی خود را در تبعیت از آراء شیخ ادامه دادند. در سده ۶ق، مرکزیت حوزه علمیه نجف متأثر از عوامل مختلف به ویژه رونق مکتب حله، رو به افول نهاد و این رکود تا سده ۱۰ق ادامه یافت. در این قرن، با حضور مقدس اردبیلی (م. ۹۹۳ق) و حمایت پادشاهان صفوی، شکوفایی علمی این حوزه بازآورده شد. چیرگی اندیشه اخباری‌گری بر حوزه فکری جهان تشیع در دهه پایانی قرن ۱۱ق، آموزش دانش فقه و اصولیان را تحت تأثیر قرار داد. از جمله آنکه در نهاد آموزشی حوزه علمیه نجف تغییراتی به وجود آورد و در نهایت سبب افول آن شد. عوامل سیاسی و اقتصادی این سده و قرن ۱۲ق نیز، در افزایش رکود علمی این حوزه نقش داشتند (الحکیم، ۱۴/مدخل حوزه علمیه نجف).

به دنبال مهاجرت وحید بهبهانی (م. ۱۲۰۵ق) و شاگردانش به نجف، دوره جدیدی در نظام آموزشی این شهر در پایان قرن ۱۲ق، آغاز شد. فعالیت بهبهانی و هم‌فکرانش نقش مهمی در احیای شیوه اصولی داشت. مجموع این فعالیت‌ها به بالندگی بیشتر این حوزه در سده ۱۳ق، منجر شد و برهه درخشان دیگری در تاریخ نظام آموزشی حوزه نجف رقم زد. علمایی چون کاشف‌الغطاء (۱۲۲۸ق)، صاحب جواهر (م. ۱۲۶۶ق) و شیخ مرتضی انصاری (م. ۱۲۸۱ق) مکتب اصولی را در نظام آموزش حوزه استوار کردند و توسعه دادند (همان، همانجا).

رونق و زعامت علمی حوزه آموزشی نجف در سده ۱۴ق/۲۰م با حضور علمای شهیری همچون آخوند ملا محمد کاظم خراسانی (م. ۱۳۲۹ق)، سیدابوالحسن اصفهانی (م. ۱۳۶۱ق) و حاج‌آقا حسین بروجردی (م. ۱۳۸۰ق) استمرار یافت (همان، همانجا).

وجود مراکز آموزشی فراوان و حضور طلبه‌هایی با ملیت‌های گوناگون یکی از نشانه‌های این شکوفایی بود. علاوه بر این، در این قرن، در قسمتی از ساختار سنتی آموزش در مدارس دینی نجف، تغییراتی ایجاد شد. البته این اصلاحات نسبت به دیگر مدارس دینی مانند الازهر با تأخیر صورت گرفت.

به طور کلی از آغاز سده بیستم میلادی تا ۱۹۶۳م/۱۳۸۲ق، ۲۹ مدرسه دینی در نجف اشرف تأسیس شد. کارکرد همه این مدارس به امر آموزش طلبه‌ها ارتباط داشت، گرچه همه آنها را با هدف تدریس بنا نمی‌کردند و برخی فقط برای اسکان طلبه‌ها ساخته می‌شدند (الحسینی، ۲۹۲). از آن میان، ۱۶ مدرسه در فاصله سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۰۰م (۱۳۳۶-۱۳۱۸ق) یا اندکی پس از آن فعال بودند. اکثر این مدارس تا پایان جنگ جهانی اول تعطیل شدند: به سبب شرایط ناشی از جنگ جهانی اول، اشغال عراق به دست انگلستان، انقلاب مردمی برای خروج بیگانه و نیز اوضاع دشوار و ناپایدار اقتصادی و سیاسی که عراق با آن دست و پنجه نرم می‌کرد.

در سال‌های نزدیک به جنگ جهانی دوم و پس از آن، فعالیت سیزده مرکز آموزش علوم دینی آغاز شد. این مدارس یا تازه تأسیس یا بقایایی از مدارس سابقه پیشین بودند که با از سرگرفتن فعالیت، تجدید بنا شدند. در میان این مدارس، پنج مدرسه تغییرات و اصلاحات آموزشی را دنبال کردند. فاصله زمانی ساخت و فعالیت آنها جز مدرسه کاشف الغطاء، از ۱۹۳۵ تا ۱۹۶۳م (۱۳۸۲-۱۳۵۳ق) یعنی در سال‌های نزدیک به جنگ جهانی دوم تا استقرار حزب بعث در عراق بود.

این اقدامات فرهنگی از جمله طلوع نوسازی آموزشی در نظام سنتی مدارس دینی نجف، عوامل مختلفی داشت، نظیر کوشش سیاسی و فرهنگی استعمار بریتانیا برای حفظ قدرت در پایگاه عراق، ظهور مدارس به سبک مدرن که جذابیت آنها برای نسل جوان بیشتر بود و مهم‌تر از همه، رشد افکار و اندیشه‌های غربی که در کنار ناسیونالیسم و پان عربیسم، اندیشه‌های کمونیسم و مارکسیسم به ویژه از جنگ جهانی دوم در عراق نفوذ روزافزون داشت. در نگاه نسل جدید، این ایدئولوژی پاسخ مناسبی برای حل مشکلات و مسائل کشور به دست می‌داد و باید گسترش می‌یافت^۱. همگی این عوامل

۱- برای نمونه‌هایی از این موارد ن.ک: مار، ۱۳۹-۱۳۵، ۲۳۲، ۲۳۱، ۲۵۷-۲۵۲، ۴۰۱؛ حورانی، ۴۹۲، ۴۹۱، ۵۶۳-۵۵۳، ۵۴۰-۵۳۷، ۵۰۵، ۴۹۸-۴۹۱؛ حمیدی، ۹، ۱۲؛ خدوری، ۶؛ العمر، ۳۸۹؛ الحیب، ۵۱؛ العاملی، ۱۳۷، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۳؛ عبدالخضر، ۱۹۱، ۱۹۰؛ الاسدی، موقف النجف‌الاشرف...، ۱۱۸، ۱۱۷

برای تفکر سنتی، چالش بزرگی پدید آورده بود. نخبگان مذهبی با هدف حفظ عقیده دینی، گام‌های جدیدی در جذب جوانان برداشتند که یکی از آنها، گسترش نهاد تعلیمات دینی و نوسازی آموزشی بود. افزایش آرامش در فضای سیاسی و اجتماعی عراق پس از جنگ جهانی دوم، به تحقق هدف‌ها و برنامه‌های فرهنگی این نخبگان یاری رساند.

پیشینه پژوهش:

با توجه به اهمیت موضوع، تاکنون درخصوص اصلاحات آموزشی در مراکز دینی نجف سده بیستم میلادی، پژوهش‌های درخور توجهی انجام شده‌است. تحقیقات موجود به زبان فارسی به مقاله روحبخش (۱۳۹۰) در باب اسناد افتتاح جامعه‌النجف الدینیة و جعفریان (۱۳۹۳) درباره خبرهای تأسیس این دانشگاه دینی محدود می‌شود. مقاله جعفریان بر خاطرات علمای ایرانی در باب چگونگی تأسیس و نوسازی آموزشی و نیز، ترجمه اساسنامه دانشگاه تکیه دارد.

پژوهش‌های بیشتر و جامع‌تر به زبان عربی انجام شده‌است. برخی از این تحقیقات خاص شخصیتی اصلاح‌گر یا یک مدرسه است و از آن میان می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد: «المنتدی تاریخ وتطور» به قلم محمدباقر الحکیم (۱۹۶۸)، مع علماء النجف الاشرف نوشته الغروی (۱۹۹۹)؛ پایان‌نامه «الشیخ محمد رضا المظفر وجهوده العلمية» نگاشته عزیز (۲۰۰۶)؛ محمدحسین کاشف‌الغطاء و دورة الوطني و القومي اثر سلمان (۲۰۰۷) و کتاب جمعیة منتدی النشر و أثرها الفکری و السیاسی علی الحركة الاسلامیة فی العراق ۱۹۳۵-۱۹۶۴ نوشته عبد الخضر (۲۰۱۱).

در آثار دیگری، به وضعیت تحصیلی یا نوسازی آموزشی در حوزه علمیة نجف در سده ۲۰م پرداخته شده است، که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: کتاب الحوزة العمیه فی النجف الاشرف نگاشته غروی (۱۹۹۴)؛ «الدراسة فی النجف المدارس الحدیثة» به قلم عیسی (۱۹۴۸)؛ مدرسه النجف وتطور الحركة الاصلاحیة فیها (الاصفی، ۱۹۶۴)؛ برخی از مقالات موسوعه العتبات المقدسة گردآوری الخلیلی (۱۹۸۷)؛ موسوعه العتبات المقدسة، موسوعه النجف الاشرف (النجف قدیما (الدجیلی، ۱۹۹۷)؛ الحوزة العلمیة فی النجف الاشرف معالمها وحركتها الاصلاحیة ۱۹۲۰-۱۹۸۰ نوشته البهادلی (۱۹۹۳)؛ صفحات مطویة من تاریخ الحركة الاصلاحیة فی النجف نوشته القاضي (۱۹۹۷)؛ پایان‌نامه «حركة التيار الاصلاحی النجفی ۱۹۰۸-۱۹۳۲م» تألیف عبدالزهره (۲۰۰۲)؛ الحوزة

نشوؤها و مراحل تطورها و ادوارها نگاشته محمدباقر الحکیم (۲۰۰۴)؛ «الدراسة في النجف» به قلم عیسی (۲۰۰۶)؛ حوزه النجف الاشرف النظام و مشاريع الاصلاح نوشته عبدالهادي الحکیم (۲۰۰۷) و اثر الحسانی (بی‌تا) با نام المدارس الدينية في النجف الاشرف تاریخ وتطور. در این آثار، اطلاعات ارزشمندی از این دوره تاریخی به دست می‌آید و غالباً چندین ویژگی مهم و قابل تأمل دارند. یکی آنکه بیشتر آنها مبتنی بر خاطرات و مصاحبه‌ها با اشخاصی است که خود روزگاری در این مدارس دینی، طلبه و یا مدرس بوده‌اند. با این همه و به رغم وجود آگاهی‌های ارزنده درباره انواع مختلف اصلاحات، این مطالب، از جهت فهم روند کلی و زمانی نوسازیچندان سودمند نیست. در واقع بیشتر این تحقیقات، شامل اطلاعات پراکنده است یا بر بررسی روند کلی اصلاحات در یک یا دو مدرسه متمرکز بوده است. مهم‌تر آنکه، کوششی برای شناخت سیر نوسازی در تمام مراکز آموزش دینی نجف و مقایسه ابعاد تغییرات در آنها صورت نگرفته است. از همین رو، نقطه آغاز و فراز و نشیب نوسازی و سهم هر مرکز آموزشی در مسیر اصلاحات در این پژوهش‌ها دیده نشده است.

در پژوهش حاضر کوشش شده است تا سیر اصلاحات در مراکز آموزش دینی در نجف در سال‌های ۱۹۰۰م/۱۳۱۸ق تا ظهور حزب بعث در حاکمیت عراق (۱۹۶۳م/۱۳۸۲ق) مطالعه و بررسی شود. مطالعه این سیر، بر اساس نقطه آغاز، ابعاد و دامنه اصلاحات آموزشی در هر یک از مراکز تعلیم دینی و مقایسه آنها در این دوره زمانی پرسش تحقیق حاضر بوده است. پرسش اصلی در این تحقیق این است: روند تغییرات در مراکز آموزش دینی نجف از آغاز سده بیستم تا استقرار حزب بعث (۱۹۶۳م/۱۳۸۲ق) چگونه بود و ابعاد و دامنه اصلاحات آموزشی چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی داشت؟

برای پاسخ به مسأله تحقیق، با روش توصیفی در قسمت اول، روند اصلاحات بر مبنای سیر زمانی موضوع پژوهش قرار گرفته است تا نقطه آغاز و نحوه تداوم تغییرات در این مراکز تعلیمی روشن شود. مقایسه ابعاد مختلف و زمینه‌های اصلاحات آموزشی در این مراکز و شرح پیرامون آن، موضوع قسمت دوم مقاله است.

۲. تاریخچه و سیر زمانی تغییرات آموزشی در مراکز آموزش دینی دارای اصلاح

توصیف سیر زمانی و شناخت نحوه آغاز و فراز و نشیب اصلاحات مدارس دینی نجف، امکان مقایسه نوسازی در هر مدرسه را فراهم کند و سهم هر یک را روشن می‌سازد. در

این روند، اصلاحات مدارس در سه سطح ابتدایی، متوسطه (ثانویه) و آموزش عالی جست و جو می‌شود. متأسفانه در بیشتر تحقیقات و خاطرات، از ثبت سال خبرهای آموزشی در مدارس غفلت شده است و این امر فهم روند تغییرات را دشوار می‌کند. با این وجود کوشش شش‌ده سال‌های تقریبی موارد نوسازی از منابع متعدد استخراج و تخمین زده شود.

آغاز تغییرات آموزشی در سده بیستم میلادی در نجف اشرف متأثر از عوامل داخلی و بین‌المللی بود. جمعی از نخبگان دینی به نقص‌های نظام آموزشی و ضرورت حذف موارد غیر ضروری و جایگزینی آن با موضوعات متناسب با نیازهای جدید جوامع اسلامی، پی بردند و برای تحقق آن کوشش کردند (ال قاسم، ۳/ ۲۴۵). فکر تأسیس انجمنی با این هدف با گروهی از علمای جوان مانند شیخ محمدرضا مظفر، شیخ محمدجواد حجامی و سیدموسی بحرالعلوم در ۱۹۲۱ م و یا ۱۹۲۵ م / ۱۳۴۳-۱۳۳۹ ق یعنی اندکی پس از جنگ جهانی اول و ظهور عراق نوین تحت قیمومیت بریتانیا نضج گرفت، اما این ایده به سبب انواع ناهماهنگی‌ها میان اعضا و نیز، شرایط نامساعد ملی و بین‌المللی تحقق نیافت (الاصفی، مدرسة النجف...، ۱۱۳-۱۱۵؛ الجنابی، ۳۵۵؛ عبدالزهره، ۳۰-۳۵). پس از آن در سال ۱۹۲۸ م / ۱۳۴۶ ق، در مجله لبنانی عرفان مقاله‌ای پیرامون ضرورت اصلاح تحصیلات دینی در نجف اشرف با عنوان «بین آشوب و اصلاحات» منتشر شد که در آن در باب نظام آموزشی مؤسسات دینی و بی‌توجهی به علوم جدید به تندی انتقاد شده بود (سلمان، المرجعية الدینی...، ۵۶). این نوع انتقادات فضا را برای آغاز اصلاحات آماده‌تر کرد.

نخستین گام‌ها برای تغییرات با اقدامات اعضای جمعیه منتدی النشر با دریافت مجوز از وزارت داخلی برای تأسیس انجمن در ۱۹۳۵ م / ۱۳۵۴ ق برداشته شد. نام جمعیه منتدی النشر به معنای فراخوانی یکدیگر برای گسترش علوم و فرهنگ اسلامی بود (ابوالحسینی، ۱۲۰). برجسته‌ترین عضو هیات مؤسسان شیخ محمدرضا مظفر بود و تالیف، نشر و برگزاری سخنرانی به عنوان مهم‌ترین اهداف انجمن مطرح شد (القاضی در الدجیلی، ۹/ ۵۱، ۱۱۴؛ الاصفی، الشیخ محمدرضا المظفر...، ۱۴۳-۱۴۴؛ عبدالخضر، ۱۰۴).

به نوشته مظفر، هدف اصلی همان اصلاحات آموزشی بود که به سبب نگرانی اعضای

انجمن از مخالفت سنت‌گرایان نجف کتمان شد (الحکیم، حوزة النجف... ۳۸۴)^۱. همچنان که یک سال پس از تأسیس انجمن (۱۹۳۶م/۱۳۵۴ق)، در کنار افتتاح کمیته تألیف و نشر، نخستین کلاس آموزش عالی در زمینه فقه استدلالی و تفسیر با نام دانشکده عالی جمعیه منتدی النشر (کلیه اجتهاد) برپا گردید. هرچند که این کلاس فقط یک سال دوام آورد (البهادلی، ۳۶۷-۳۶۸؛ الحکیم، حوزة النجف...، ۳۸۱، ۳۸۰)، ولی اهداف بلندپروازانه انجمن را نشان می‌داد.

گام بعدی را در به‌روز رسانی آموزشی شیخ محمد حسین کاشف الغطا برداشت: او از مدافعان جدی نوسازی بود و آن را در مدرسه خود اجرا کرد. سابقه تأسیس این مدرسه به ۱۸۴۵م/۱۲۶۲ق می‌رسد، اما از اوایل سده ۱۴ قروبه افول نهاد (محبوبه، ۲/۱۲۹؛ ال قاسم، ۳/۲۱۳). شیخ محمد حسین پس از بازسازی مدرسه در ۱۹۳۸م/۱۳۵۶ق آن را مدرسه کاشف الغطا نامید (الخلیلی، ۷/۱۳۷-۱۳۸؛ الحسانی، ۲۷). هدف اصلی در تجدید مدرسه برای اسکان طلبه‌ها بود، با این همه اصلاحاتی در نظام درسی آن صورت گرفت. کوشش‌هایی همچون معادل‌سازی با مدرک دولتی، کوشش برای نظام‌مندی برنامه تحصیلی و امتحانات و نیز، ساده‌سازی دروس، آغازی برای نهضت اصلاح آموزشی به شمار آمده است (المرجانی، ۱۳۹؛ الغروی، الحوزة العمیة، ۲۱۶، ۲۱۵؛ سلمان، المرجعية الدینی...، ۶۱-۵۸؛ الحسینی، ۲۹۲). به‌نظر می‌رسد اقدام کاشف‌الغطاء در سن شصت سالگی با شأن بالای اجتماعی و سیاسی او، در برانگیختن جوانان منتدی‌النشر که بین سی تا چهل سال سن داشتند، برای ادامه کوشش‌ها بسیار مؤثر بوده است.

فعالیت این انجمن در جهت تغییرات آموزشی به ترتیب در سه مقطع آموزش عالی، ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان صورت گرفت. زمینه اصلاحات در حوزه آموزش عالی در این جمعیه و دیگر مدارس عراق فقط شامل مراحل مقدمات و سطوح بود. از نظر آنان، مرحله نهایی حوزوی یعنی خارج، نیازی به نوسازی نداشت (کاشف الغطاء، ۱۰۵؛ عبدالخضر، ۱۶۲).

اعضای جمعیه منتدی‌النشر، کوشش خستگی‌ناپذیر قابل‌تحسینی در زمینه

۱- دفتر انجمن مکان ثابتی نداشت و این موضوع، محدودیت‌ها را بازتاب می‌داد (ن.ک: القاضی در الدجیلی، ۹/۵۱؛ الحکیم، حوزة النجف...، ۳۷۴؛ عبدالخضر، ۱۴۵-۱۴۴، ۱۰۴؛ الاصفی، الشیخ محمد رضا المظفر...، ۱۴۳-۱۴۴).

اصلاحات آموزش عالی به مدت بیست و سه سال به کار بردند. از سال ۱۹۳۶م تا ۱۹۴۵م (۱۳۵۴ق تا ۱۳۶۴ق) یعنی ده سال، کلاس‌های درسی با نام دانشکده عالی منتدی النشر یا دانشکده اجتهاد (کلیه منتدی النشر العالیة/ کلیه الاجتهاد) ایجاد شد که کمتر از یک سال دوام آورد، اما از ۱۹۴۵م/۱۳۶۴ق، کلاس‌های درس استمرار یافت و پایه‌های کلیه الفقه در آینده را ایجاد کرد^۱.

تغییرات آموزش عالی فقط به اجتهاد و فقه منحصر نشد: اعضای انجمن پس از تأسیس لجنة وعظ و الارشاد، دانشکده‌ای با همین نام در ۱۹۴۳م/۱۳۶۳ق تأسیس کردند. کلاس درس در این دانشکده به سبب واکنش تند شماری از وعاظ و خطبا فقط نزدیک یک ماه برقرار بود و در مقایسه با کلاس‌های فقه و اجتهاد عمر بسیار کوتاه‌تری داشت (الوائل، ۱۴۶، ۱۴۴؛ الحکیم، حوزة النجف...، ۴۰۵، ۴۰۴، ۳۷۳؛ الخراسانی، ۴۰۳-۴۰۴).

حوزة فعالیت اصلاحی منتدی النشر به آموزش عالی و شهر نجف محدود نماند. بنابر گزارش جمعیه، در فاصله ۱۹۴۴-۱۹۳۹م/۱۳۶۳-۱۳۵۷ق (سال‌های جنگ جهانی دوم)، عده‌ای از بزرگان و ثروتمندان شهرهای بصره، کاظمیه، حله، کربلا و نجف به ترتیب خواستار تأسیس شعبه‌ای از انجمن، تأسیس مدرسه عالی علوم دینی یا شعبه‌ای از مدرسه ابتدایی دینی شدند. در این میان، شعب بصره و کربلا به سبب مخالفت محلی دوام نیاورد و تعطیل شد، اما با حمایت‌های معنوی و مالی مرجع وقت، آیت الله سیدابوالحسن اصفهانی (م. ۱۳۶۱ق/۱۹۴۶م)، شعبه مدرسه عالی علوم دینی در حله و مدرسه دینی کاظمیه با اجازه رسمی وزارت پاگرفت^۲. در ۱۹۳۸م/۱۳۵۶، مظفر و یارانش کوشش‌هایی برای تأسیس مقطع راهنمایی به کار بردند. علاوه بر این، آنها موفق شدند مدرسه‌ای دینی در مقطع ابتدایی با هزینه آیت الله اصفهانی در نجف در ۱۹۴۴م/۱۳۶۳ق، افتتاح کنند^۳ (الهاتف، ۱۲-۱۸؛ عبدالخضر، ۱۴۴).

همچنین اعضای آن در ۱۹۴۴م/۱۳۶۳ق، با تأسیس لجنة المجمع الثقافی الدینی (کمیته مجمع فرهنگی دینی) به فعالیت نشر و تألیف خود نظم بیشتری دادند. تا

۱- برای اطلاعات بیشتر ن.ک: مقدمه مظفر در: جمعیه منتدی النشر، نظام منتدی النشر، ۶، ۷؛ الجنابی، ۳۶۶، ۳۷۵-۳۷۰؛ عبدالخضر، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۴۸؛ الاصفی، الشیخ محمدرضا المظفر...، ۱۵۶.

۲- برای اطلاعات بیشتر ن.ک: مقدمه مظفر در: جمعیه منتدی النشر، نظام منتدی النشر، ۹-۷.

۳- مجوز مقطع راهنمایی در ۱۹۵۷م/۱۳۷۶ق صادر شد (عبدالخضر، ۱۴۹).

۱۹۶۳م/۱۳۸۲ق، فعالیت مستمر این کمیته به تحقق بسیاری از اهداف آموزشی انجمن نظیر چاپ کتب درسی جدید، سخنرانی‌های مجمع و نشریات دانش‌آموزی و دانشجویی یاری رساند (ن.ک: جزئیات اصلاحات در ادامه مقاله).

با عنایت به موارد ذکر شده، سال‌های ۱۹۴۵-۱۹۴۴م/۱۳۶۴-۱۳۶۳ق، در زمینه نضج آموزش عالی و افتتاح مدارس ابتدایی و راهنمایی و نیز، انتشار مستمر کتب، مرحله‌ای موفقیت آمیز برای کوشش‌های یک دهه فعالیت جمعیه منتدی النشر محسوب می‌شود. به نظر می‌رسد این نتایج درخشان در آغاز اصلاحات در مدرسه‌الخصری در ۱۳۶۵م/۱۹۴۶ق تأثیر داشت. محمدحسین کاشف‌الغطاء با تأسیس جمعیه تحریر الثقافی و مدرسه‌عالی دینی بر پایه نظام آموزشی نو روند اصلاحات را ادامه داد. در مدرسه‌الخصری با الگوبرداری از شیوه‌های منتدی، نشریه‌ای دست‌نویس به همت طلاب منتشر شد و دو سال بعد (۱۹۴۸م/۱۳۶۷ق)، کتابخانه‌ای هم افتتاح کردند (الامینی، ۱۵۶؛ الشریس، ۸۴/۱؛ الخلیلی، ۲۶۰/۷؛ الجنابی، ۳۹۶، ۳۹۵).

در یک دهه (سال‌های ۱۹۵۷-۱۹۴۷م/۱۳۷۶-۱۳۶۶ق) فعالیت‌های اصلاحی مراکز آموزشی، غیر از انتشار دیوان شعر به همت جمعیه تحریر الثقافی (۱۹۵۲م/۱۳۷۲ق) (همان منابع، همانجاها)، در جمعیه منتدی النشر تداوم یافت. در این دوره ده ساله، روند نوسازی به موارد چاپ کتب و نیز، انتشار و ادغام نشریات مدارس منتدی (البته با توقف‌های مکرر نشر مجلات) محدود ماند (ن.ک: جزئیات اصلاحات در ادامه مقاله).

اما می‌توان سال ۱۹۵۷م/۱۳۷۶ق را نقطه عطف دیگری در سیر اصلاحات مدارس دینی نجف به‌شمار آورد. در این سال، توسعه نوسازی در دو انجمن منتدی النشر (مانند دریافت مجوز رسمی مدرسه راهنمایی (عبد‌الخصر، ۲۰۱۱: ۱۴۹) و تحریر الثقافی (انتشار مجله (الخاقانی، ۱۹۵۴: ۵/۱۰۰)، شروع تغییرات آموزشی در مدرسه‌الجزائری (الجنابی، ۳۹۳، ۳۹۲) و آغاز ساخت بنای جامعه‌النجدف‌الدینی به دست کلانتر ملاحظه می‌شود (جعفریان، ۲۷۸، ۲۷۷). بنابراین، در این سال جز مدرسه کاشف‌الغطاء، در چهار مدرسه دیگر اصلاحاتی صورت گرفت که درخور تأمل است.

از ۱۹۵۷م/۱۳۷۶ق تا ۱۹۶۳م/۱۳۸۲ق (حضور حزب بعث در قدرت)، روند اصلاحات در مدارس از تداوم نسبی بیشتری یافت. برنامه اصلاحی شیوه‌های آموزش عالی منتدی النشر به تحقق خواسته نخست جمعیه یعنی تأسیس کلیه الفقه (دانشکده

فقه) با مجوز رسمی دولت در ۱۹۵۸م/۱۳۷۷ق انجامید (الحکیم، حوزه النجف...، ۳۹۰؛ الجنابی، ۳۷۸). در سال ۱۹۶۱م دبیرستان منتدی النشر به عنوان مکمل دوره راهنمایی دوره شبانه هم داشت (الجصاص، ۵۴۲؛ الجنابی، ۳۷۴). در جمعیه تحریر الثقافی، چاپ مجدد مجله و افتتاح مدرسه ابتدایی و دبیرستان (الخاقانی، ۱۰۰/۵) و در مدرسه جزائری انتشار مجله، تجربه می شد (البهادلی، ۳۳۵-۳۳۶؛ الجصاص، ۱۹۷). مهم تر آنکه جامعه النجف الدینی بر پایه برنامه نوین آموزشی رسماً افتتاح شد (روحبخش، ۱۶۶۲-۱۶۵۱).

۳. شرح و مقایسه ابعاد و موارد اصلاحات آموزشی در مراکز آموزش دینی نجف:

نظام آموزشی در مراکز علمی نجف اشرف با نواقصی رو به رو بود: نبود نظام‌های تربیتی و تدریس، منابع علمی، امتحانات، زمان مراحل تحصیلی و مدارک. این نقص عامل فلج حرکت علمی کشتی مراکز علمی سنتی نجف بود که دیر یا زود در مواجهه با دریای موج مدرن متلاشی می شد (مظفر به نقل از سلمان، المرجعیه الدینی...، ۲۲۵).

مطالب مظفر حاکی از محدوده اشکالات نظام تحصیلی سنتی در ذهن اعضای جمعیه منتدی النشر است. این محدوده مشخص و کوشش برای اصلاح آن، نقش رهبری آتی این انجمن را در تعیین ابعاد نوسازی آموزشی در نجف رقم زد. در ادامه، موارد اصلاحات در مدارس شناسایی و با یکدیگر مقایسه می شود.

۳.۱. کوشش برای معادل سازی تحصیلات دینی با مدرک دانشگاهی:

برنامه‌های اصلاحی این حوزه‌های آموزشی در چند دسته قابل مطالعه است. احساس نیاز برای ارتقای سطح کمی و کیفی آموزش در زمینه‌های مختلفی بود. یکی از این کوشش‌ها در جهت معادل سازی تحصیلات حوزوی با مدرک دانشگاهی انجام شد. این تنها دل نگرانی مسئولان دومدرسه دینی کاشف الغطاء و جمعیه منتدی النشر بود. در همین زمینه، وزارت وقت، مدرسه تأسیسی محمدحسین کاشف الغطاء را به رسمیت شناخت و در حمایت مالی از آن مشارکت کرد (سلمان، المرجعیه الدینی...، ۶۱-۶۰). به نظر می رسد این معادل سازی به سبب وفات نایهنگام شیخ محمدحسین (۱۳۷۳ق/۱۹۵۴م) هرگز عملی نشد، اما اعضای انجمن منتدی النشر به این خواسته جامعه عمل پوشاندند.

چنانکه ذکر شد، جمعیه منتدی النشر در فاصله سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۴۵م / ۱۳۶۴-۱۳۵۴ق یعنی ده سال با وجود ناکامی در رسیدن به نتیجه مطلوب، کوشید کلاس‌های آموزش عالی انجمن را با تأییدیه رسمی وزارت التربیه و التعليم (آموزش و پرورش) برپا کند. در این فاصله، مجوز فعالیت رسمی وزارت به دلایل نامعلومی با قبول و الغاء همراه بود. نخستین جواز رسمی این وزارت در سال ۱۹۳۹م/ ۱۳۵۷ق اعطاء، اما اندکی بعد ملغی شد. با وجود صدور این مجوز، دوباره یک سال بعد به دنبال اعتراض‌های مصرانه جمعیه، برای دوره آموزش عالی انجمن با نام کلیه منتدی النشر العالیة (کلیه الاجتهاد) مجوز اعطا گردید، گرچه باز هم دوامی نداشت (مقدمه مظفر در: جمعیه منتدی النشر، نظام منتدی النشر، ۶، ۷؛ الجنابی، ۳۶۶، ۳۷۵-۳۷۰؛ عبدالخضر، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۴۸؛ الاصفی، الشیخ محمدرضا المظفر...، ۱۵۶). سرانجام کوشش‌های چندین ساله اعضای جمعیه برای دریافت مجوز تحصیلی آموزش عالی منتدی النشر به ثمر رسید و این مرکز علمی با نام جدید کلیه الفقه (دانشکده فقه) در سال ۱۹۵۸م/ ۱۳۷۷ق به راه افتاد. مدرک فارغ التحصیلان سه سال بعد (۱۹۶۲م/ ۱۳۸۱ق) با مدرک دانشکده حقوق و یا ادبیات معادل‌سازی شد (البهادلی در الدجیلی، ۹ / ۱۲۴؛ الحکیم، حوزه النجف...، ۳۹۰؛ الجنابی، ۳۷۸). انجمن مجوز رسمی مدرسه مقطع راهنمایی را هم در سال ۱۹۵۷م/ ۱۳۷۶ق، دریافت کرد (عبدالخضر، ۱۴۹).

۳.۲. برنامه کلی تحصیلی و ضوابط آموزشی در مدرسه:

از ویژگی‌های اساسی تغییرات در عرصه آموزشی، تاکید بر برنامه‌ای منظم در خصوص شرایط کلی تحصیل و برنامه درسی مدرسه بود (جعفریان، ۲۴۱): اقدام مشترکی که در میان پنج مدرسه دیده می‌شود. اصلاح‌گران، ساختار، برنامه و شرایط تحصیل در مدرسه را مشخص کردند. جدول زیر، موارد توجه هر مدرسه را به ضوابط و شرایط کلی تحصیل نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱: برنامه کلی تحصیل و ضوابط آموزشی در مدرسه

ردیف	نام مدرسه	ضوابط و شرایط پذیرش طلبه و امکانات مدرسه برای طلبه	تعیین دقیق مدت و مراحل تحصیل و یا تنظیم تقویم آموزشی سالیانه	تعیین حد نصاب نمره قبولی و حد نصاب امکان مردودی در مراحل تحصیلی	سازماندهی برنامه و زمان امتحانات	تعیین ایام تعطیلی مدرسه	ضوابط اخلاقی طلبه در مدت اسکان و تحصیل
1	کاشف الغطاء	*	*	*	*	*	*
2	الخضری					*	
3	الجزائری	*	*	*	*		
4	مدارس منتدی النشر	*	*	*	*	*	
5	جامعة النجف الدینیة	*	*	*	*	*	*

در میان این مدارس، دقت منتدی النشر و جامعة النجف الدینیة در تعیین دقیق شروط و جزئیات ضوابط آموزشی و اخلاقی تحصیل بیشتر از دیگران بود. شرایط و برنامه تحصیلی مدارس کاشف الغطاء و جزائری به لحاظ محتوا نیز، به یکدیگر شباهت بسیار دارند. متأسفانه در باب مدرسه الخضری جز تعطیلی تدریس در روزهای سه‌شنبه، اطلاعی به‌دست نیامد (البیان، ۱۲۹۵-۱۲۹۶؛ الجنابی، ۳۹۶).

در برنامه اصلاحی این مدارس، مدت و مراحل تحصیلی نظام‌مند شد. این مراحل تحصیل در مدرسه کاشف الغطاء ۷ مرحله، مدارس منتدی النشر ۸ مرحله، مدرسه جزائری ۶ مرحله، مدرسه خضری ۳ مرحله و جامعة النجف الدینیة ۵ مرحله تعیین شده بود (ن.ک: توضیحات شماره ۳.۳ در ادامه مقاله). به نظر می‌رسد در میان این برنامه‌های نظام‌مند، پرداخت کمک هزینه تحصیلی و خوابگاه به طلبه جزء امکانات تمامی این مدارس بود. شرایط پذیرش طلبه در مدارس کاشف الغطاء و الجزائری مبتنی بر اشتغال تمام وقت به تحصیل و محدودیت سنی ۲۴-۱۸ سال بود. در مدرسه الجزائری علاوه بر موارد ذکرشده، تسلط به عربی فصیح هم جزء شروط تعیین شد (عیسی، الدراسة فی النجف المدارس الحدیثة، ۱۲۹۴؛ القاضی در الدجیلی، ۸۳/۹؛ الجنابی، ۳۹۸-۳۹۹). این محدودیت سنی در جامعة النجف الدینیة تا ۴۰ سال افزایش یافت. معلومات ابتدایی در نحو، بلاغت، اصول فقه و منطقاً سابقه تحصیل در مدارس ابتدایی و دبیرستان

منتدی‌النشر و یا مدارس دولتی مورد تأیید وزارت در کلیة الفقه منتدی‌النشر و معلومات ابتدایی در ادبیات زبان عربی در جامعة‌النجف‌الدینیة جزء ضوابط قرار داشت. در کلیة الفقه و جامعة‌النجف بر لزوم استفاده از پوشش دینی، عدم عضویت در هیچ مرام و حزبی، گواهی پزشکی سلامتی از امراض و خوش خلقی، ادب و تقوای طلبه تأکید شد. در حالی که در اساسنامه کلیة الفقه پذیرش طلبه مسلمان غیر عراقی در کنار ضابطه آمادگی تبلیغ و ارشاد در هر کشوری، به موافقت هیأت مدیره دانشکده منوط بود، اما چون متولیان جامعة‌النجف‌الدینیة غیر عراقی بودند، فقط اعتقاد به تشیع اثنی عشری را لحاظ کردند (جمعیه‌منتدی‌النشر، نظام کلیة الفقه...، المادة الثالثة عشرة و المادة الرابعة عشرة؛ اساسنامه جامعة‌النجف‌الدینیة، ماده بیست و دو در: جعفریان، ۳۱۱).

دقت در جزئیات، هم تأثیرپذیری فراوان اصلاح‌گران جامعة‌النجف‌الدینیة را از برنامه‌های منتدی‌النشر و در عین حال، ابتکار و کوشش آنها را در رفع برخی کاستی‌های ضوابط بازتاب می‌دهد. از جمله این‌که، در میان این مدارس، تنها جامعة‌النجف‌الدینیة شرایط دقیق و فراوانی را برای نحوه عملکرد طلبه در طول تحصیل در محیط درس و خوابگاه مشخص کرد؛ همچون: برگزاری نمازهای واجب در مسجد دانشگاه، تلاوت آیاتی چند از قرآن مجید در هر صبح، احترام به استادان، ممنوعیت ورود آلات لهو و عکس و مجله، ممنوعیت مسافرت جز به اجازه عمید جامعه، ضوابط شستشوی ظروف و استحمام و محدودیت هشت ساله برای اسکان در خوابگاه این دانشگاه دینی (برای جزئیات بیشتر ن.ک: اساسنامه جامعة‌النجف‌الدینیة، ماده بیست و چهار و ماده بیست و پنج در: جعفریان، ۳۱۴-۳۱۱).

تحت تأثیر شیوه آموزشی مدرن، برنامه کلی تحصیلی برای نحوه و زمان شروع و اتمام ترم، برنامه امتحانات و ایام تعطیلی مدرسه در نظر مؤسسان این مدارس قرار گرفت. این برنامه کلی تحصیلی با تقویم آموزشی سالیانه دانشگاهی معاصر شباهت دارد. دقیق‌ترین نوع برنامه‌ریزی عمومی تحصیلی در جامعة‌النجف‌الدینیة دیده می‌شود، زیرا در اساسنامه آن قید شده بود که هیأت اداری دانشگاه موظف است که در ابتدای هر سال، تقویم آموزشی شامل روز آغاز و پایان ترم، تعیین روزهای تعطیلی و دروس ارائه شده ترم و زمان امتحانات (در ماه رجب و ذی‌الحجه) را تعیین کند. یک بند از اساسنامه جامعة‌النجف‌الدینیة به ذکر دقیق مناسبت‌های دینی ایام تعطیل سال اختصاص یافت که شایان توجه است (اساسنامه جامعة‌النجف‌الدینیة، ماده نوزدهم و ماده بیست و یکم

در: جعفریان، ۳۱۰-۳۰۸). در نظام جمعیه‌منتدی‌النشر مشابه نظام آموزش دولتی در وزارت آموزش و پرورش عراق، زمان معینی برای دروس، کلاس درسی منظم، سفر، تخته سیاه، گچ و برای هر ماده‌ی درسی یک استاد خاصی تعیین کردند (الجنابی، ۳۷۱). در کلیه‌الفقه، وقت امتحان نهایی هفته دوم حزیران و زمان آزمون تکمیلی ثلث اول ایلول در نظر گرفته شد (جمعیه‌منتدی‌النشر، نظام کلیه‌الفقه...،المادة الثانيةوالعشرون و المادة الثالثةوالعشرون). مطابق تصمیم اصلاح‌گران منتدی‌النشر، طلاب پس از قبولی در امتحانات ترمی، حق داشتند در امتحان نهایی شرکت کنند و در صورت موفقیت وارد مرحله بعدی تحصیلی شوند. امتحان نهایی شامل همه‌ی دروس در ترم اول و دوم و امتحان فارغ‌التحصیلی نهایی از مواد درسی همه‌ی مراحل بود. این شیوه به نظام درسی دکترای فعلی شباهت داشت (عیسی، الدراسةفي النجف المدارس الحديثة، ۱۳۰؛ الجنابی، ۳۷۰).

به استثنای مدرسه‌الخضری و کلیه‌الفقه، در مابقی مدارس، حد نصاب قبولی در هر ماده درسی ۵۰٪ تعیین شد و طلبه در صورت مردودی بیش از دو سال، از مدرسه اخراج می‌شد (اساسنامه جامعه‌النجف‌الدینیة، ماده بیستم در: جعفریان، ۳۰۸؛ القاضی در الدجیلی، ۸۳/۹؛ عیسی، الدراسةفي النجف، ۱۲۳؛ الجنابی، ۳۹۸-۳۹۹). مسؤولان کلیه‌الفقه با تعیین حد نصاب نمره ۶۰٪ در هر ماده درسی و ۶۵٪ در معدل کل هر مرحله ضابطه سخت‌گیرانه‌تری را نسبت به دیگر مدارس در نظر گرفتند. آنان ضمن شرح انواع امتحانات، ضریب تأثیر آنها در نمره نهایی هر طلبه را هم مشخص کردند (برای اطلاعات بیشتر ن.ک: جمعیه‌منتدی‌النشر، نظام کلیه‌الفقه...، المادة الثانيةوالعشرون و المادة الرابعةوالعشرون، الجنابی، ۱۷۰-۱۷۱). اصلاح‌گران جامعه‌النجف همانند منتدی‌النشر، ضمن تشریح انواع امتحان، به وضعیت طلبه غائب در یک یا چند امتحان توجه نشان دادند و قانون آن را مشخص ساختند (اساسنامه جامعه‌النجف‌الدینیة، ماده بیستم در: جعفریان، ۳۰۹، ۳۰۸).

۳.۳. تعیین مواد و کتب درسی مشخص در مراحل تحصیلی:

یکی دیگر از اصلاحات آموزشی در پنج مدرسه اصلاح‌گر حوزه نجف، تعیین دروس مشخص برای هر پایه تحصیلی بود. این اصلاح را می‌توان شاخص‌ترین بعد نوآوری آموزشی در حوزه نجف در نیمه نخست سده بیستم میلادی دانست. بر پایه اطلاعات

به‌دست آمده، مسؤولان مدرسه از میان این دروس، دست به گزینش زده و از استاد متخصص در آن زمینه دعوت می‌کردند. در اساسنامه‌های منتدی‌النشر و کلیة‌الفقه، ضوابط انتخاب استاد مشخص شد. به نظر می‌رسد معرفی مواد درسی این مراکز در قالب جداول، نحوه این تغییر آموزشی را بهتر نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲: مواد درسی در مدرسه شیخ محمد حسین کاشف‌الغطاء^۱.

ردیف	نام ماده درسی	مرحله اول	مرحله دوم	مرحله سوم	مرحله چهارم	مرحله پنجم	مرحله ششم	مرحله هفتم
1	فقه				*	*		
2	نحو	*	*					
3	تاریخ عام	*	*	*				
4	الخطابة					*	*	
5	حساب	*	*					
6	مطالعة	*	*					
7	المحفوظات	*	*					
8	صرف	*	*					
9	العیادات	*	*	*	*	*	*	
10	علم الکلام	*	*	*	*	*	*	
11	عقائد	*	*	*	*	*	*	
12	متطق	*	*	*	*	*	*	
13	الادب	*	*	*	*	*	*	
14	تفسیر	*	*	*	*	*	*	
15	بلاغت	*	*	*	*	*	*	
16	هندسه	*	*	*	*	*	*	
17	اصول	*	*	*	*	*	*	
18	حدیث	*	*	*	*	*	*	
19	حکمة	*	*	*	*	*	*	
20	زبان انگلیزی	*	*	*	*	*	*	
21	الاخلاق	*	*	*	*	*	*	
22	تاریخ اسلام	*	*	*	*	*	*	
23	تاریخ ادب زبان عربی	*	*	*	*	*	*	

۱- الغروی، الحوزة العمیة، ۲۱۶؛ عیسی، الدراسة فی النجف، ۱۲۴-۱۲۵؛ الجنابی، ۲۰۱۰: ۳۹۰-۳۹۱؛ الزین، ۲۰۱۱: ۱۰۶-۱۰۷؛ الحسانی، بی‌تا: ۳۲-۲۸

جدول شماره (۳) مواد درسی در مدارس جمعیه منتدی النشر^۱

ردیف	نام ماده درسی	مدرسه راهنمایی						مدرسه دیوبستان
		تخصیری	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم
1	فقه	*	*	*	*	*	*	*
2	اصول فقه					*	*	*
3	دین					*	*	*
4	تفسیر قرآن					*	*	*
5	حدیث					*	*	*
6	علم کلام					*	*	*
7	اخلاق					*	*	*
8	نحو	*	*	*	*	*	*	*
9	صرف			*	*	*	*	*
10	عقائد			*	*	*	*	*
11	تاریخ اسلام				*	*	*	*
12	تاریخ ادب عربی				*	*	*	*
13	امان					*	*	*
14	علم هیئت					*	*	*
15	محموقعات				*	*	*	*
16	مهندسی				*	*	*	*
17	حساب				*	*	*	*
18	نکاترش				*	*	*	*
19	متعلق				*	*	*	*
20	قرآن کریم	*	*	*	*	*	*	*
21	بلاغه				*	*	*	*
22	مطالعه	*	*	*	*	*	*	*

۱- عیسی، الدراسة فی النجف المدارس الحدیثة، ۱۲۹؛ الجنابی، ۳۶۷، ۳۶۸، ۱۷۰-۱۶۸.

جدول شماره (۴) مواد درسی کلیه الفقه^۱:

ردیف	نام ماده درسی	مرحله اول ۱۹۵۹م	مرحله دوم ۱۹۶۰م	المرحلة سوم ۱۹۶۱م	المرحلة جہارم ۱۹۶۲م
1	نحو و صرف	*	*	*	*
2	تاریخ ادبیات عرب	*	*	*	*
3	زبان انگلیسی	*	*	*	*
4	فقه امامی	*	*	*	*
5	حدیث و اصول آن	*	*		
6	تاریخ نوین اسلام	*	*	*	
7	فقه تطبیقی			*	*
8	اصول فقه	*	*	*	*
9	فلسفه جدید				*
10	فلسفه اسلامی	*	*	*	*
11	رؤیشتناسی	*	*	*	*
12	جامعه‌شناسی	*	*	*	*
13	التزام	*	*	*	*
14	منطق	*	*	*	*
15	قصاحت	*	*	*	*
16	عروض			*	*

در کنار این موارد، علاوه بر آن، جمعیت دوره‌های آموزشی برای قواعد و اصول علم تجوید و نیز، برای برخی علوم مانند حسابداری، ریاضیات و زبان انگلیسی برگزار کرد (سلمان، المرجعية الدينية...، ۲۳۱). *پرتال جامع علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

۱- جمعیت منتدی النشر، نظام کلیه الفقه...، المادة الرابعة: الجنابی، ۳۸۶-۳۸۴؛ سلمان، المرجعية الدينية...، ۲۲۸، ۲۲۹؛ عبد الخضر، ۱۶۴.

جدول شماره (۵) مواد درسی در مدرسه شیخ عبدالغنی خضری^۱

ردیف	نام ماده درسی	مرحله اول	مرحله دوم	مرحله سوم
1	نحو	*	*	*
2	انشاء	*	*	*
3	ادبیات	*		
4	المحفوظات		*	
5	الفقه	*	*	*
6	حساب		*	
7	صرف			*
8	تفسیر			*
9	علم الکلام			*
10*	منطق			*

جدول شماره (۶) مواد درسی در مدرسه شیخ محمد جواد جزائری^۲

ردیف	نام ماده درسی	مرحله اول	مرحله دوم	مرحله سوم	مرحله چهارم	مرحله پنجم	مرحله ششم
1	منطق			*	*		
2	فقه	*	*				
3	عبادات		*	*	*	*	*
4	نحو	*	*	*	*		
5	صرف	*	*				
6	حساب			*	*	*	
7	متاجر			*	*	*	
8	تفسیر قرآن				*	*	*
9	قصاحت				*	*	*
10	عقائد				*	*	*
11	التجوید	*	*	*	*	*	*
12	الادب		*	*	*	*	*
13	التحدیث				*	*	*
14	بدعه ها		*	*	*	*	*
15	توحید	*	*	*	*	*	*

۱- عیسی، الدراسة فی النجف، ۱۲۵-۱۲۶؛ الجنابی، ۳۹۵-۳۹۶؛ الاسدی، موقف النجف الاشراف...، ۳۱.

۲- عیسی، الدراسة فی النجف، ۱۲۳-۱۲۴؛ الجنابی، ۳۹۴-۳۹۲.

جدول شماره (۷) مواد درسی مدرسه جامعة النجف الدينية^۱

ردیف	نام ماده درسی	مرحله اول	مرحله دوم	مرحله سوم	مرحله چهارم	مرحله پنجم
1	نحو	*				
2	اصول			*		
3	فقه					*
4	منطق	*				
5	عقائد	*				
6	تفسیر				*	*
7	شرح المنطق للشیخ المعظم		*			
8	شرح الالفیة		*			
9	کتاب البهجة		*			
10	شرح اللمعة الدمشقیة			*		
11	نهج بلاغه			*	*	*
12	صرف					
13	مکاسب				*	
14	کفایة				*	
15	ریاضیات	*				
16	رساله عملیه	*				
17	الدرس الخارج					*

دقت در دروس جداول بالا نشان می‌دهد که مطابق انتظار و با توجه به غایت مدارس دینی، تمرکز دروس بر فقه و حوزه ادبیات عربی است. همچنان که ماده‌های درسی تفسیر قرآن، منطق، حساب (به جز کلیة الفقه)، علم کلام و عقائد (به استثناء کلیة الفقه) تقریباً در برنامه همه مدارس هست. مواد درسی جدید و جذابی در برنامه برخی از این مدارس دیده می‌شود که جای تأمل دارد. بیشترین نوآوری از آن‌مدرسه کاشف‌الغطاء، مدارس منتدی‌النشر و جامعة‌النجف است. گنجاندن ماده‌های درسی زبان انگلیسی یا یکی از زبان‌های شرقی یا غربی (در همه مدارس به استثناء خضری و جزائری)، هندسه، مهندسی و علم هیأت (در مدرسه کاشف‌الغطاء، مدارس منتدی‌النشر و کلیة الفقه)،

۱- در اساسنامه این دانشگاه از دروس حدیث، اخلاق، فلسفه، تاریخ، جغرافیا، روانشناسی و بهداشت هم یاد شده است که می‌تواند به تشخیص عمید دانشگاه تدریس شود. ن. ک: اساسنامه جامعة‌النجف-

دروس تاریخ با عناوین مختلف تاریخ عام، تاریخ اسلام و تاریخ نوین اسلام (در مدرسه کاشف الغطاء، مدارس منتدی النشر، کلیة الفقه و جامعة النجف)، روانشناسی، فلسفه جدید، فلسفه اسلامی (در کلیة الفقه و با نام فلسفه در جامعة النجف)، جامعه‌شناسی (فقط در کلیة الفقه) و جغرافیا، بهداشت و شرح نهج البلاغه (فقط در جامعة النجف) وسعت دید و عمل این اصلاح‌گرایان را نشان می‌دهد.

اما پرسشی که مطرح می‌شود این است که عملاً تا چه مقدار دروس جدید تدریس می‌شدند؟ به نظر می‌رسد با مرگ نابهنگام کاشف الغطاء فرصتی برای تدریس این مواد در مدرسه او فراهم نیامد. حسینی نیز، بدون ذکر دلایل به نافرجامی آن اشاره می‌کند (الحسینی، ۲۹۲). علاوه بر این، دقت در اساسنامه‌ها و خاطرات رهگشا خواهد بود. در اساسنامه کلیة الفقه و جامعة النجف به این امر تصریح شده که ارائه دروس جدید به تمایل طلبه و مهم‌تر از آن به تصمیم هیأت مدرسه و عمید جامعه بستگی دارد (جمعیه منتدی النشر، المادة الرابعة؛ اساسنامه جامعة النجف الدینیة، ماده هفدهم در: جعفریان، ۳۰۷). جناتی همکه روزگاری جزو استادان جامعة النجف بوده، در خاطرات خویش این نکته را یادآور شده است: جز درس نهج البلاغه که مرحوم کلانتر تدریس می‌کرد، عملاً دروس جدید در برنامه سالیانه پای نگرفت و تدریس مبتنی بر همان دروس سنتی حوزه بود (جعفریان، ۲۸۱، ۲۸۲). پس می‌توان نتیجه گرفت که ارائه مواد درسی در هر مرحله، نظم مشخصی یافت، ولی نوآوری در دروس آن، در عمل چندان اجرایی نشد.

۳.۴. تألیف، بازنگری و چاپ کتب درسی:

یکی دیگر از برنامه‌های رفع شکاف‌های آموزش سنتی، تجدیدنظر در برخی کتب درسی حوزوی بود که دانشجویان هنوز از آن شکایت داشتند. این بازنگری از طریق ساده‌سازی این کتب انجام شد، به نحوی که فهم آن برای دانش‌آموزان مبتدی به ویژه کسانی که به روش‌های نوین عادت داشتند، آسان باشد (الحکیم، التقرير العام لجمعية: ۸؛ همو، حوزة النجف...، ۳۹۶؛ الجنابی، ۳۷۷؛ سلمان، المرجعية الدینیة...، ۲۳۳، ۲۲۶). در حالی که در منابع به اقدام کاشف الغطاء در جایگزینی بعضی کتب درسی، اصلاح برخی دیگر با تصحیح خطاهای موجود در آن، اشاره کرده اند: حذف زوائد، تکمیل نواقص و توضیح امور مبهم و نیز، انتخاب استادان توانمند، اما متأسفانه شواهدی در این زمینه به دست نمی‌دهند (البهادلی، ۳۲۴، ۳۲۵؛ عیسی، الدراسة في النجف، ۱۲۴؛ الحکیم،

حوزة النجف...، ۳۶۲، ۳۶۱). خضری هم فقط به چاپ مجموعه‌ای از کتاب‌های ادبی و دیوان‌های شعر اهتمام ورزید (الشریس، ۸۴ / ۱؛ الخلیلی، ۲۶۰ / ۷؛ الجنابی، ۳۹۵). این تجدیدنظر به شکل وسیعی در مواد درسی مختلف در جمعیه‌منتدی‌النشر و در زمینه متون فقهی در جامعة النجف‌الدینیة دنبال شد.

نشر کتاب از آغاز جزء فعالیت‌های جمعیه‌منتدی‌النشر بود و کتاب‌ها متناسب با اهداف انجمن انتخاب و چاپ می‌شدند. اعضای جمعیه در سال ۱۹۴۴م/۱۳۶۳ق، با تأسیس لجنة المجمع الثقافی الدینی (کمیته مجمع فرهنگی دینی) به فعالیت نشر و تألیف خود نظم بیشتری دادند. این کمیته چهار شعبه نشر، کتابخانه، تحقیق (تألیف) و ادبیات داشت. هدف آن تحقیق و نظارت بر انتخاب کتب و نشریات دوره‌ای برای چاپ بود. برپایی مجالس و نشست‌های هفتگی عمومی یا ویژه و کوشش برای چاپ آنها از دیگر اهداف این کمیته بود. شیخ محمدحسین مظفر به ریاست مجمع انتخاب شد. چاپ کتب متعدد، نشریات طلبه‌ها و طبع سخنرانی‌های مجالس مجمع ازین سال تا ۱۳۸۲ق/۱۹۶۳م موفقیت این کمیته را بازتاب می‌دهد (الخاقانی، ۳۱۱/۱۱؛ الحکیم، حوزة النجف...، ۳۹۸؛ عبدالخضر، ۱۲۴-۱۱۶).

قسمتی از فعالیت‌های این کمیته به نشر جزوه و کتب درسی نوین اختصاص یافت. مجتهد شیخ محمدتقی ایروان سخنرانی‌های خود در باب علم فقه نوشت. علامه شیخ عبدالمهدی مطر دروسی در قواعد زبان عربی تألیف و برای دانشجویان دانشکده فقه تدریس کرد. سید مصطفی جمال‌الدین کتاب علم عروض را با روشی جدید آموزش داد (الصغیر، ۵۰-۵۱). محمد مهدی شمس‌الدین (۱۹۳۶-۲۰۰۱م/۱۳۵۴ق) با دیدگاهی پژوهشی کتاب تاریخ اسلام را نوشت و شیخ محمدرضا مظفر سخنرانی‌های خود در باب عقاید امامیه برای دانشجویان دانشکده تدوین کرد (الحکیم، حوزة النجف...، ۳۹۴؛ الجنابی، ۳۸۵). در این میان، بیشترین سهم از آن شیخ محمدرضا مظفر بود: مظفر با عمق اندیشه و نبوغ خویش به ساده‌سازی موضوعات دشواری پرداخت که می‌توان آن را در کتاب‌های اصول الفقه، المنطق، عقائد الامامیه، محاضرات فی الفلسفة الاسلامیه و السقیفه ملاحظه کرد (همان، همانجا؛ المظفر، ۵۴؛ الاصفی در الدجیلی، ۷۰-۶۶؛ الصغیر، ۵۱؛ کاظم، ۶۳-۶۰؛ عزیز، ۱۵).

نوسازی کتب درسی مدت‌ها ذهن سیدمحمد سلطان کلانتر را هم مشغول کرده بود و توجه خاصی به این موضوع مبذول می‌داشت. در نتیجه، او و انجمن جامعة النجف‌الدینیة

تألیفات بسیاری با تمرکز بر کتب فقهی منتشر کردند؛ همچون: *دراسات في أصول الفقه، المكاسب للشيخ مرتضى الانصاري* در چهار جزء، شرح مکاسب در ۱۷ جلد، کتاب الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية در ۱۰ جزء، *البداء عند الشيعة الامامية، مفتاح الفلاح في شرح دعاء الصباح (البهادلي، ۳۴۰؛ القزويني، ۲۶/۳۴۱)*.

۳.۵. سایر اصلاحات: از تأسیس کتابخانه، سخنرانی‌ها و تبادلهای علمی تا انتشار مجله

بخشی دیگر از اصلاحات آموزشی برای ارتقای سطح کیفی دانشجویان صورت گرفت؛ از جمله کتابخانه‌هایی برای مطالعه افتتاح شد (برای نمونه ن.ک: *الحکیم، حوزة النجف... ۳۶۱-۳۶۲؛ الشریس، ۸۴ / ۱؛ الخلیلی، ۲۶۰ / ۷*). کوشش‌هایی در سطوح متفاوت در زمینه برگزاری سخنرانی‌ها و ایجاد ارتباط‌های علمی با سایر جوامع علمی صورت گرفت. جایگاه والای اجتماعی کاشف الغطاء امکان تبادل بازدها و هیأت‌های علمی بین دو مدرسه نجف و الزهر را بیشتر فراهم کرد و این امر، یکی از برنامه‌های مقدماتی برای یکسان‌سازی برنامه‌های آموزشی و روش‌های تدریس در هر دو مدرسه بود (البهادلی، ۳۲۶؛ *الحکیم، حوزة النجف... ۳۶۳؛ الزین، ۱۰۶*). کمیته مجمع الثقافی منتدی‌النشر در کنفرانس‌ها و جشنواره‌های فرهنگی و ادبی داخلی و خارجی حضور فعالی داشت. این کمیته امکان مشارکت اعضا و برخی از فارغ‌التحصیلان مدارس منتدی‌النشر را در این برنامه‌ها فراهم کرد (الشریفی، ۵۵؛ *الصغیر، ۳۶*). مسئولان کلیة الفقه هم پس از ۱۳۷۹/م ۱۹۶۰ ق، کوشیدند میان دانشکده با مراکز عالی اسلامی و دانشگاه‌های داخلی و خارجی ارتباطی برقرارکنند که یکی از آنها، ایراد سخنرانی و حضور در جلسات دفاع پایان‌نامه‌ها بود (الحکیم، *المنتدی... ۸۱-۸۲*). در اقدامی نوین، اتحادیه اصلاحات علمی که در مدرسه الجزائری تأسیس شده بود، اعزام هیأت‌های علمی به مناطق اسلامی و تأمین ملزومات تحصیل علم را جزئی از اهدافش در نظر گرفته بود (القاضی در الدجیلی، ۷۲-۷۴؛ *القاسم، ۵۴۳ / ۲۴۶*).

سمینار و سخنرانی دینی و ادبی به صورت هفتگی و ماهیانه در مدارس کاشف، خضری، الجزائری و جمعیه منتدی‌النشر برگزار می‌شد (نمونه ن.ک: *عبدالخضر، ۱۱۶، ۱۱۷*) و گزارش این سخنرانی‌ها در نشریه‌های مدارس بازتاب می‌یافت. کوشش قابل ملاحظه‌ای برای انتشار مجله و نشریه در همه مدارس اصلاح طلب دیده می‌شد،

اما تعطیلی یا وقفه‌های مکرر این مجلات، از ناپختگی و بی‌تجربگی مسؤولان و بی‌ثباتی فراوان زیست‌جهان عراق آن روزگار حکایت داشت. نخستین نشریه چاپی در مدرسه منتدی‌النشر در سال ۱۹۴۷م/۱۳۶۶ق منتشر شد و به تاسی از این جمعیه، نشریات دست‌نویس و چاپی در سایر مدارس نیز انتشار یافت. در ادامه، گزارشی از روند انتشار نشریات دانش‌آموزی و مجلات دانشجویی این مدارس به دست داده می‌شود.

دانش‌آموزان مقاطع مختلف تحصیلی مدارس منتدی‌النشر با حمایت متولیان و استادان نشریاتی منتشر کردند. نشریه «التوجیه» به کوشش متولیان مدرسه ابتدایی و نشریه‌های «الثمره»، «الامل»، «العمل» و «المستقبل» به همت دانش‌آموزان اول، دوم، سوم و چهارم راهنمایی تهیه شد. دانشجویان دانشکده عالی منتدی‌النشر، نشریه «شذی المنتدی» را چاپ کردند. همه این نشریات تا سال ۱۹۴۷م/۱۳۶۶ق به صورت دست‌نویس منتشر می‌گردید. در سال ۱۹۴۸م/۱۳۶۷ق، تمام این نشریات به غیر از التوجیه، در مجله‌ای چاپی با عنوان «تأخې الطلاب» تلفیق شدند. دانش‌آموزان مقطع دبیرستان و دانشجویان دانشکده عالی مسؤولیت آماده‌سازی این مجله را برعهده گرفتند. در همین سال، این نشریه پس از دریافت مجوز رسمی به مجله «البذرة» تغییر نام یافت و انتشار آن به مدت دو سال ادامه یافت. البته التوجیه هم تنها تا سال ۱۹۴۹م/۱۳۶۸ق منتشر می‌شد (عبدالخضر، ۱۲۱، ۱۲۰).

اولین شماره مجله «النصف» نیز به همت متولیان کلیة الفقه و با دریافت مجوز رسمی در ژانویه ۱۹۵۶م/۱۳۷۵ق منتشر شد. انتشار این مجله ابتدا هر پانزده روز و سپس هفتگی بود. منظور هیأت تحریریه بیشتر نشر مطالعات علمی و ادبی بود و از درج مقاله با موضوعات سیاسی و توهین به آراء و اشخاص خودداری می‌شد. در سال ۱۹۶۴م/۱۳۸۳ق، نخستین فارغ‌التحصیلان دانشکده مسؤولیت هیأت تحریریه مجله را برعهده گرفتند (همان، ۱۷۹-۱۷۷).

در مدرسه کاشف الغطاء هم خبرنامه‌ای با عنوان «التوجیه» در ۱۹۵۶م/۱۳۷۵ق منتشر می‌شد، اما انتشار آن پس از هشت شماره در ۱۹۵۷م/۱۳۷۷ق ادامه نیافت (الخصاص، ۶۸). جست و جوی نگارندگان برای کشف سبب شباهت اسمی این خبرنامه با نشریه مدرسه منتدی‌النشر به نتیجه نرسید. شیخ خضری هم در سال ۱۹۵۷م/۱۳۷۷ق، موفق شد تأیید مقامات رسمی را برای افتتاح مجله «التحریر الثقافی» به دست آورد، اما تولید آن پس از دو شماره متوقف شد. از سال ۱۹۶۳م/۱۳۸۲ق، فعالیت مجله

با انتشار شماره سوم به صورت منظم ادامه یافت (الخاقانی، ۱۰۰ / ۵؛ الجنابی، ۳۹۶). نمونه مشابهی در نشریات مدرسه الجزائری و جامعه النجف دیده می‌شود: در محرم سال ۱۳۸۰ ق/ ۱۹۶۰ م، دانش‌آموزان مدرسه الجزائری نشریه دیواری هفتگی «الذکری» را تهیه کردند. در حالی که عمر این نشریه پس از ده شماره به پایان رسید، مجله جدید «رسالت النجف» جایگزین آن شد. هر چند، انتشار این مجله نوبا هم فقط سه شماره دوام داشت (البهادلی، ۳۳۵-۳۳۶؛ الجنابی، ۳۹۵؛ الجصاص، ۱۹۷). جامعه النجف هم مجله «دراسات الاسلامیة» را در مسائل اسلامی و مطالعات اجتماعی چاپ کرد که انتشار آن هم پس از چند ماه متوقف شد (البهادلی، ۳۴۰-۳۴۱).

نتیجه

بنابر یافته‌های این پژوهش، در زمینه آغاز و دامنه و پیگیری اصلاحات آموزشی در مراکز تعلیمی در مدارس دینی نجف در سال‌های پس از جنگ جهانی اول تا آغاز حاکمیت حزب بعث (۱۹۶۳ م/ ۱۳۸۲ ق)، به ترتیب سهم متولیان مدارس جمعیه منتدی النشر، جامعه النجف الدینیة و مدرسه کاشف الغطاء بیشتر بوده است. شروع، تعیین دامنه و ابعاد اصلی تغییرات در جمعیه منتدی النشر به وقوع پیوست و متولیان مدارس دیگر از شیوه این انجمن پیروی کردند. در این میان، جامعه النجف الدینیة بیشتر از دیگران از این انجمن الگو گرفت و حتی در موارد اندکی دامنه اصلاحات را بیشتر توسعه داد. دامنه اصلاحات در مدارس کاشف الغطاء، خضری و جزائری محدودتر بود.

در واقع، به‌روز رسانی و تقویت بنیان‌های آموزش دینی جامعه، پاسخ اصلاح‌گران به تهدیدهای وقت نسبت به حوزه اندیشه سنتی و تفکر مذهبی بود. برنامه‌های استعماری بریتانیا با هدف تداوم نفوذ در منطقه و گسترش ایدئولوژی‌هایی به ویژه کمونیسم، مهم‌ترین تهدید محسوب می‌شد. کوشش جدی برای نوسازی آموزشی به همت اعضای جمعیه منتدی النشر از سال ۱۳۵۴ ق/ ۱۹۳۶ م آغاز گردید؛ یعنی زمانی که ثبات سیاسی بیشتری در عراق و نجف به‌وجود آمده بود. اولین نتیجه این کوشش پس از ده سال فراز و نشیب و پیگیری مستمر اعضای انجمن در سال‌های ۴۵- ۱۹۴۴ م/ ۶۴- ۱۳۶۳ ق ظهور کرد و دانشکده آموزش عالی و مدارس ابتدایی و راهنمایی با مجوز رسمی دولتی افتتاح شد. سال ۱۹۵۷ م (۱۳۷۶ ق)، نقطه عطف دیگر در سیر اصلاحات بود: ضمن آنکه نوسازی در مدارس جمعیه منتدی النشر و جمعیه تحریرالثقافی رشد کرد، اصلاحات در

مدرسه الجزائری آغاز گردید و سنگ بنای مرکز آموزشی با شیوه نوین با نام جامعة النجف الدینیة نهاده شد. ویژگی مهم نوسازی آموزشی از ۱۹۵۷ تا ۱۹۶۳م (۱۳۸۲-۱۳۷۶ق)، تداوم نسبی و رشد اصلاحات است که موفقیت قابل توجه اصلاح‌گران را نشان می‌داد. این اصلاحات بیشتر در بعد کمی و تا حدی کیفی بود. تدوین برنامه کلی تحصیلی و ضوابط آموزشی منظم، تعیین مواد درسی مشخص برای هر مرحله تحصیلی، تأسیس کتابخانه و انتشار مجله گسترده‌ترین انواع اصلاحاتی بود که در تمام پنج مدرسه اعمال شد. معادل‌سازی با مدرک دانشگاهی، تألیف، بازنگری و چاپ کتب درسی، برگزاری سخنرانی و بازدیدهای علمی با سایر مراکز آموزشی ابعاد دیگری از نوسازی در این دوره بود. فهم رابطه سیر این اصلاحات با شرایط سیاسی و فرهنگی جامعه عراق موضوع پژوهش دیگری است که به محققان پیشنهاد می‌شود.

منابع

- ال قاسم، عدنان فرحان، تاریخ الحوزات العلمية (المدارس الدينية عند الشيعة الامامية، بيروت: دار السلام، ۲۰۱۶.
- ابوالحسینی، رحیم (۱۳۸۴)، «پیشگامان تقرب: شیخ محمد رضا مظفر...»، اندیشه تقرب، ش ۴، پاییز ۱۳۸۴.
- الاسدی، لیث عبد علی ناموس، « موقف النجف الاشراف من التطورات السياسية الداخلية والعربية ۱۹۵۸-۱۹۶۸»، رساله ماجستير به راهنمایی الجنابی، جامعه الكوفة، کلیه التربية بنات، ۲۰۱۴.
- الاصفی، محمدمهدی، الشیخ محمدرضا المظفر وتطور الحركة الاصلاحية في النجف، تحقیق: ماجد الغرابوي، استراليا: مؤسسة المثقف العربي، ۲۰۱۵.
- الاصفی، محمدمهدی، مدرسة النجف وتطور الحركة الاصلاحية فيها، النجف: مطبعة النعمان، ۱۹۶۴.
- الامینی، محمد هادی، معجم رجال الفكر والادب في النجف الاشراف خلال الف عام، بيروت: بی نا، الطبعة الثانية، ۱۹۹۲.
- البهادلي، علي أحمد، الحوزة العلمية في النجف الاشراف معالمها وحركتها الاصلاحية ۱۹۲۰-۱۹۸۰، بيروت: دار الزهراء للطباعة والنشر، ۱۹۹۳.
- البيان، مجله، العدد ۴۸، ۷ حزيران ۱۹۴۸، صص ۱۲۹۰-۱۳۰۰.
- الجصاص، مؤید، دليل النجف الحضاری، النجف: طريق المعرفة، ۲۰۱۱.
- جعفریان، رسول، «جامعة النجف؛ حرکتی نو در اصلاح نظام آموزشی حوزة نجف»، مقالات و رسالات تاریخی، ش ۲، بهار ۱۳۹۳.
- جمعية منتدی النشر، نظام كلية الفقه فی النجف الأشراف، النجف: مطبعة الآداب، بی تا.
- جمعية منتدی النشر، نظام منتدی النشر، بی جا، بی تا. بی تا.
- الجنابی، عبدالستار شنین، تاریخ النجف الاجتماعی ۱۹۳۲-۱۹۶۸م، بغداد: مكتبة الذاكرة، ۲۰۱۰.

- الحبيب، محسن حسين، حقائق عن ثورة ١٤ تموز في العراق، بيروت: بي نا، ١٩٨١.
- الحسانی، حسين جهاد، المدارس الدينية في النجف الاشرف وتاريخ وتطور، النجف: مركز الامير لحياء التراث الاسلامي، بي تا.
- الحسيني، السيد عبد الزهراء، «ذكريات العلامة الحسيني عن أستاذه الشيخ محمد حسين كاشف الغطاء»، الموسم، العدد ٢٠، ١٤١٥.
- الحكيم، عبد الهادي، حوزة النجف الاشرف النظام و مشاريع الاصلاح، بغداد: مؤسسة أفاق للدراسات والابحاث العراقية، ٢٠٠٧.
- الحكيم، محمداقبر، «المنتدى تاريخ وتطور»، مجلة المنتدى، النجف: السنة ٣، العدد ٢، ١٩٦٨.
- الحكيم، محمداقبر، الحوزة نشوؤها ومراحل تطورها و أدوارها، طهران: مطبعة عترة، ٢٠٠٤.
- الحكيم، محمدتقي، التقرير العام لجمعية منتدى النشر بعد حلها، النجف: مطبعة الاداب، ١٩٥٥.
- الحكيم، حسن عيسى، مدخل «حوزة علمية نجف»، دانشنامه جهان اسلام، ١٤، ١٣٩٣، قابل دسترسى در: <https://rch.ac.ir/article/Details/8197>.
- حميدى، جعفر عباس، التطورات السياسية بالعراق ١٩٤١-١٩٥٣، النجف: مطبعة النعمان، ١٩٧٦.
- حوراني، ألبرت، تاريخ مردمان عرب، فريد جواهر كلام، چاپ دوم، تهران: اميركبير، ١٣٨٧.
- الخاقاني، علي، شعراء الغري النجفيات، النجف: المطبعة الحديدية، ١٩٥٤.
- خدوري، مجيد، العراق الجمهوري، بيروت: الدار المتحدة للنشر، ١٩٧٤.
- الخراساني، محمد كاظم، كفاية الاصول، تقديم: السيد جواد الشهرستاني، قم: مؤسسة أهل البيت لحياء التراث العربي، ١٤١٧.
- الخليلي، جعفر، موسوعة العتبات المقدسة، بيروت: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، الطبعة الثانية، ١٩٨٧.
- الدجيلي، جعفر، موسوعة النجف الاشرف (النجف قديما)، بيروت: دار الاضواء، سال نشر اجزا، ٤-٥: ١٩٩٤؛ ٦-٩: ١٩٩٥؛ ١٩٩٧، ٧-٩.
- روحبخش، رحيم، «اسنادى از افتتاحيه يك مدرسه ايرانى در نجف»، پيام بهارستان، ٢، س ٤، ش ١٤، زمستان ١٣٩٠.
- الزين، رغد نحاس، أحمد عارف الزين ١٨٨٤-١٩٦٠م رائد أصلاحي من جيل عامل، بيروت: دار المشرق، ٢٠١٥.
- سلمان، حيدر نزار، المرجعية الدينية في النجف وموقفها السياسي في العراق من عام ١٩٥٨-١٩٦٨م، بيروت: دار أحياء التراث العربي، ٢٠١٠.
- سلمان، حيدر نزار، محمد حسين كاشف الغطاء ودوره الوطني والقومي، النجف: بي نا، ٢٠٠٧.
- الشريس، ناجي وداعة، لمحات من تاريخ النجف، النجف: مطبعة الحضارة، ١٩٧٣.
- الشريفي، عبد النبي، ومضات الشباب، النجف: مطبعة النجف الاشرف، ١٩٦٦.
- الصغير، محمد حسين علي، هكذا رأيتهم، بيروت: مؤسسة العارف للمطبوعات، ٢٠٠١.
- العاملي، علي الكوراني، الى طالب العلم، قم: بي نا، ٢٠١٠.
- عبد الخضر، سعد عبد الواحد، جمعية منتدى النشر وأثرها الفكري والسياسي على الحركة الاسلامية في العراق ١٩٣٥-١٩٦٤، بغداد: دار المدينة الفاطلة، ٢٠١١.

- عبدالزهره، عدي حاتم، «حركة التيار الاصلاحى النجفي ۱۹۰۸-۱۹۳۲م» رسالة ماجستير به راهنمایى عدنان حسن محبوبه، جامعة الكوفة، كلية الاداب، ۲۰۰۲.
- عزيز، حسين كاظم، «الشيخ محمد رضا المظفر وجهوده العلمية»، رساله ماجستير به راهنمایى نعمة محمد أبراهيم، جامعه الكوفة، كلية الدراسات الاسلامية، ۲۰۰۶.
- العمر، فاروق صالح، المعاهدات العراقية البريطانية وأثرها في سياسته الداخلية، بغداد: دار الحريه للطباعة، ۱۹۷۷.
- عيسى، أحمد مجيد، «الدراسة في النجف المدارس الحديثة»، مجلة البيان، النجف، السنة ۳، العدد ۴۸ / ۲۰، ۱۹۴۸.
- عيسى، أحمد مجيد، «الدراسة في النجف»، مجله أفق نجفية، النجف، السنة ۱، العدد ۱، ۲۰۰۶.
- الغروي، السيد محمد، الحوزة العلمية في النجف الاشرف، بيروت: دار الاضواء، ۱۹۹۴.
- الغروي، السيد محمد، مع علماء النجف الاشرف، بيروت: منشورات دار الثقليين، ۱۹۹۹.
- القاضي، محمد حسن، صفحات مطوية من تاريخ الحركة الاصلاحية في النجف، نجف: موسوعة النجف الاشرف، ۱۹۹۷.
- القزويني، جودت، تاريخ القزويني في تراجم المنسيين والمعروفين من اعلام العراق وغيرهم ۱۹۰۰-۲۰۰۰م، بيروت: الخزانة لاهياء التراث، ۲۰۱۲.
- كاشف الغطاء، عباس، المدخل الى الشريعة الاسلامية، النجف: بي نا، ۲۰۰۴.
- كاظم، رفعت لفته، «الشيخ محمد رضا المظفر دراسة في جهودة الفكرية واراته الاصلاحية»، رساله ماجستير به راهنمایى علي عظم، بغداد، مجلس معهد التاريخ العربي والتراث العلمي للدراسات العليا، ۲۰۰۹.
- كحالة، عمرضا، معجم المؤلفين، بيروت: دار أحياء التراث العربي، ۱۹۶۹.
- مار، فب، تاريخ نوين عراق، محمد عباسپور، مشهد: بنياد پژوهش های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰.
- محبوبه، جعفر باقر، ماضي النجف وحاضرها، النجف: المطبعة العلمية، ۱۹۵۵.
- المرجاني، حيدر صالح، «النجف الاشرف قديما وحديثا»، مجلة الغري، السنة ۱، العدد ۵۹، ۱۹۴۱.
- المظفر، محمد رضا، السقيفة، النجف: المطبعة الحيدرية، ۱۹۵۲.
- الهاتف، صحيفة، العدد ۳۶۷، ۱۰ تشرين الثاني، ۱۹۴۴.
- الوائل، أحمد حسون، تجاربي مع المنبر، بيروت: دار الزهراء، ۱۹۹۸.